

MAROSI ERNŐ

„Quam qui vidit, testimonium veritati verborum nostrorum perhibet”¹

Megjegyzések Szent István székesfehérvári
prépostsági templomának képéhez elbeszélő forrásainkban

A Szent István által alapított székesfehérvári Szűz Mária-prépostság minden tekintetben eléggé jelentős művészettörténeti emlék ahhoz, hogy róla a lehető legtöbb információt igyekezzünk – úgyszólván – kicsikarni. Ehhez látszólag kivételes adottságokkal is rendelkezünk, hiszen egyrészt a prépostság és különösen temploma olyan, folyamatosan országos érdekű intézmény volt, amelyről viszonylag bőséges szöveg hagyomány maradt ránk, másrészt maradványai még romjaiban is tekintélyesek. Az épületmaradványok értelmezését nemcsak ezek töredékessége, hanem a pusztulást megelőző, úgyszólván szüntelen középkori átalakítások sora teszi igen bonyolult feladattá. A most folyó régészeti-építészettörténeti kutatás, úgy tűnik, végre közel jár a maradványok alapos és részletes értékeléséhez; ezen eredmények kiadását megelőzően hiba lenne építészettörténeti kérdésekbe beleszólni. Természetes igény azonban az is, hogy a különböző írott források szöveghelyeit valamilyen módon a maradványokra vonatkoztassuk. Ez elengedhetetlen feladat is, hiszen a „milyen volt/lehetett?” kérdésre egyedül az e tanulmány címében is aposztrofált szemtanúk adhatnak választ; mi ugyanis csak töredékekkel rendelkezünk. Ugyancsak magától értetődőnek tűnő az az eljárás, hogy az írott források tanúságát mintegy egyenrangú nyilatkozatokként kezelve, azt a keveset, amit közölnek, egyazon kép puzzle-darabkáiként összegezzük. Amit ma a művészettörténetben a fehérvári

¹ *Legenda maior S. Stephani regis*, 4. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY. II. Bp. 1938. (SRH) 385. sk. A szemtanúra hivatkozó fordulat a középkori leírás-irodalom számtalan példával képviselt toposza. Itt más tanúkat hív a szerző igazmondásának bizonyítására, hiszen természetesen tartja, hogy ez mások számára hihetetlennek tűnhet. Máskor a szerzők tollukat mentgetik, amelyet úgyis hiába forgatnak, hiszen a leírás úgysem vetekedhet az élménnyel. A toposz az antik *ekphrasztisz* hagyománya.

Mária-templomról képzelünk, jórészt ilyen additív módon keletkezett kép.² Amit így megtudhatunk, minőségében különbözik ugyanezen források egészének megszokásos értelmezésétől, amelyben általában lényegesen nagyobb figyelmet kapnak az irodalmi műfajok, a szövegahagyományozódás problémái. Célunk tehát itt a rendelkezésünkre álló csekély írott hagyomány e szempontokból való vizsgálata.

A ma általános felfogás szerint Szent István három legendája közül a nagyobbik a legkorábbi, 1083-at közvetlenül megelőző keletkezésű.³ A székesfehérvári alapítás legkorábbi állapotokat tükrözőnek tűnő leírása mégis a későbbi kisebbik legendában található. Itt az alapítás („megújította”?⁴ – *instauravit*) a kereszténység terjesztése művének, a pogányság híveinek legyőzése után bekövetkezett kiterjesztését illusztrálja. Kifejezetten a térítés idegen földön szerzett jó hírére utal a legenda szövege, amely – a Szent Zoerard és Benedek-legenda szövegével egyezően⁵ – a naponta mindenfelől az országba érkező klerikusokra (ott kifejtve: kanonokok és szerzetesek) hivatkozik. Ennek a jó hírnévnek tanúja az idegen szerzők közül főleg Rodulphus Glaber, aki Istvánnak tulajdonítja a biztonságosabb szárazföldi úton a szentföldi zarándoklatok nagy fellendülését.⁶

² DERCSÉNYI DEZSŐ: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp. 1943. 21. skk. Az emlékek és a művészettörténeti összkép legutolsó kritikai szemléjét l. TÓTH MELINDA: A művészet Szent István korában. In: GLATZ F.–KARDOS J. (szerk.): Szent István és kora. (GLATZ–KARDOS 1988.) Bp. 1988. 113–132. (TÓTH 1988.)

³ Vö. pl. Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítási katalógus, Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1985. 16. sz., 85. sk. (MAURER ZSUZSA)

⁴ ÉRSZEGI GÉZA (szerk.): Árpád-kori legendák és Intelmek. Bp. 1983. (ÁLI.) 18. KURCZ ÁGNES fordítása.

⁵ Vö. SRH II. 396., 1. jegyzet.

⁶ „*Tunc temporis ceperunt pene universi, qui de Italia et Gallis ad sepulchrum Domini Hierosolimis ire cupiebant, consuetum iter, quod erat per pretum maris, omittere, atque per huius regis patriam transitum habere. Ille vero tutissimam omnibus constituit viam; excipiebat ut fratres quoscumque videbat, dabatque illis inmensa munera. Cuius rei gratia provocata innumerabilis multitudo tam nobilium quam vulgi populi, Hierosolimam abierunt.*” GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae a quo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCIII. Bp. 1938. (GOMBOS) 2064. (No. 4466.) A zarándokút megnyitásáról, jelentőségéről és visszhangjáról l. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. (GYÖRFFY 1977.) 293. skk. Témánkra nézve fontos ama megjegyzése, miszerint „a kislegenda... szükségessége dacára is egyeztethető más XI. századi forrásokkal, így Rodulfus Gabler idézett adatával.” Uo. 296.

Az a tény, hogy a székesfehérvári építkezés Szent István más, a zarándokok hasznát szem előtt tartó, római és konstantinápolyi templomalapításainak összefüggésében jelenik meg, ugyanerre utal. A legendaszerző a Hegyibeszéd szavaiban (Mt.5,16) találja meg e királyi reprezentáció indokát: „a ti világosságotok... világítson az embereknek, hogy... dicsőítsék mennyei Atyátokat.”⁷ Az újtestamentumi textus nemcsak a hitvallásra vonatkozik: a *lux*, amely *luceat, ut glorificet*, egyben az uralkodói *luxus* értelmét adja. Megfelel a XI. századi esztétika ama nagy, a romanika művészetét előkészítő fordulatának, amelyben a fény teológiája alapozza meg az ábrázolás új értékelését. Ennek az eszmei fordulatnak jele a Pseudo-Dionysius Areopagita (és Johannes Scottus Eriugena) szemléletmódjának elterjedése, egyik legnagyobb tekintélyű főszereplője pedig Odilo cluny-i apát. A kis legendában tehát a székesfehérvári alapításról szóló két mondat olyan kontextus része, amelynek lényege, hogy Szent István nem csak meghonosította a kereszténységet Magyarországon, hanem ezt ország-világ előtt méltóképpen reprezentálta is.

A dicsőséges Szűz Mária *templuma* tehát példa. Épületéről nem is esik szó; csak alább, a szent király temetésével kapcsolatban, az esztétikai méltatás lehető legáltalánosabb formulájával (*quam precioso opere consummaverat*⁸), ahol a *preciosum opus* „szép” éppúgy lehet, mint „becses”, „költséges” is.⁹ A legendaszerzőt az alapítás két momentuma érdekelte: felszerelése és birtokokkal való ellátása.¹⁰ Az első a szentélynek változatos színű drágakövekkel gazdagon díszített, színarany ereklyetartói (*distincto gemmarum colore perornata philacteria ex purissimo auro fabricata*) képviselik – többek között (*inter plurima*), mint a legendaszerző írja. A kisebb legenda tehát Szent István más elbeszélő forrásokból és levelezéséből is jól ismert ereklyegyűjtő igyekezetének fényében emeli ki a templomalapítás ezen aspektusát, amely – tekintettel az ereklyék hiányára Magyarországon és más forrá-

⁷ Az azonosítás: SRH, i. h.

⁸ SRH II. 399.

⁹ A következő mondatban a szent teste is – eléggé megdöbbenő módon – „nagy pénzt érő kincs” (*thesaurus tante pecunie*). KURCZ ÁGNES fordítása enyhít az érték profán megjelölésén, amikor a helyet így adja vissza: „szerfölött gazdag kincs”. ÁLI. 21.

¹⁰ E helyet mint a nagylegenda kiegészítésének szándékával 1100 táján írt kislegenda írója által tett bővítést elemzi GYÖRFFY 1977. 318.

sok tanúsága szerint is – éppen élénk külkapcsolatokat és nem csekély erőfeszítést követelt a donátortól.¹¹ Nem lehetett ismeretlen a legendaszerző számára a Leodvin bihari püspök által 1050 táján, I. András megbízásából a székesfehérvári kincstárban végzett vizsgálat eredménye sem. Leodvin különösen a bolgárok elleni hadjáratban szerzett Szent György- és Szent Miklós-ereklyékkel foglalkozott, amelyekből utóbb a namuri egyháznak is juttatott. Megbízása András királytól elődje jelvényeinek, királyi öltözetének és az ereklyéket kísérő cédulák szövegének vizsgálatára vonatkozott.¹² Mindenesetre – és ez a szenttéavatás utáni datáláshoz képest feltűnő – a fehérvári ereklyetartók legendabeli említése olyan állapotot tükröz, amikor a zarándokhely még nem rendelkezett saját szentkultusszal.

A szent alapító méltatásának másik aspektusa az általa a prépostság működésére adott jövedelmek feltüntetése, ami szoros kapcsolatban van a következő, Szent István II. törvényén alapuló, a tíz falu templomának építésére vonatkozó intézkedés ismertetésével.¹³ Szent István *decretum*át itt elsősorban mint egyházszervező tevékenységének forrását idézik, nem – mint más forrásokban – személyes, jótevőként játszott donatori szerepének bizonyítékát.

Mindezek az elemek más hangsúlyt kapnak a nagyobbik legenda bővebb elbeszélésében, ahol először került közös kontextusba Szent István különös Mária-tisztelete a székesfehérvári *basilica* titulussal.¹⁴ Ugyanabban a mondatban

¹¹ Ereklyékről I. GYÖRFFY 1977. 126., 288., 297. sk., 317. Vö. KOVÁCS ÉVA: A székesfehérvári királyi bazilika 11. századi kincsei. In: KRÁLOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Székesfehérvár 1967. 157. skk. Újabban KOVÁCS ÉVA: Species Modus Ordo. In: Uő: Válogatott tanulmányok. Bp. 1998. (KOVÁCS 1998.) 107. A kereszttereklyékről külön I. GYÖRFFY 1977. 305. skk. KOVÁCS ÉVA, aki a tárgyról nagyobb, monografikus feldolgozást tervezett, a kérdésre többször visszatért: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei (1972). In: KOVÁCS 1998. 124. skk.; Uő: Signum crucis – lignum crucis. A magyar címer kettős keresztjének ábrázolásairól (1984). In: Uo. 345.

¹² „... *Andreas in regno successit. Qui noviter intronisatus, dum antecessoris inquireret ornamentum, supplectilem regiam, Leodusino presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret et, quorum lipsana essent, pro verto sciret. Cartas legit pontifex prefatus, refocansque in eorum thecis, partim sibi retinuit.*” Fundatio ecclesie s. Albani Namucensis. GOMBOS II. 970. (No. 2354.) Vö. GYÖRFFY 1977. 297. sk.; TÓTH 1988. 116., 29. jegyzet.

¹³ SRH II. 396., 4. jegyzet.

¹⁴ Uo. II. 385. sk.

esik szó az országnak Mária oltalmába való ajánlásáról (*semet cum regno suo sub tutela perpetue virginis dei genitricis Marie precibus assiduis conferens* – itt még nem halála előtt), mint amelyben a magyarok Nagyboldogasszony-ünnepéről és az építkezésről (*famosam et grandem basilicam... construere cepit*). A kisebbik legendában a megfelelő helyen a középkor folyamán keresztény templom esetében ritkán használatos, klasszikus ízű *templum* áll (s csak István halálakor *basilica*¹⁵), itt a királyhoz méltó keresztény templom jelentésben a középkorban soha egészen el nem homályosult *basilica*. Úgy tűnik, elsősorban ez, a királyi alapítóhoz méltó építkezés és felszerelés vezeti a legendszerzőt a leírásban. Jóllehet itt nincs egyenes kapcsolat Szent István II. *decretum*ával, mint a kisebb legendában, a templom kincseinek ismertetésében az a szabály lehet irányadó, hogy ruhákról és oltártakarókról a király gondoskodik. Ennek a rendelkezésnek aktualitását Szent László törvénye erősíthette meg, azzal a különbséggel, hogy benne a király költségére adandó kelyhekről és ruhákról van szó. Az istentisztelet végzéséhez szükséges arany és ezüst tárgyak illetve ruhák adományozásának kevésbé részletező, de hasonló struktúrájú felsorolása egyébként a legendában toposz-szerűen jelenik meg. A székesfehérvári alapítást néhány sorral előzi csak meg három ilyen hely: először általában van szó Gizella királyné adományairól, csodás művű keresztkekről és edényekről, valamint csodásan szövött *paramentum*okról (*cruces et vasa vel paramenta opere mirifico facta vel contexta*). Ezekkel kapcsolatban egyébként először történik hivatkozás a szemtanúkra (*usque hodie testantur*), ahogyan ez a toposz az e tanulmány címűl választott, Székesfehérvárra vonatkozó passzusban nem sokkal alább ismétlődik. Következik a bőkezűségben versengő királyi pár ábrázolása. Veszprémet Gizella királyné látta el a szertartáshoz szükséges minden arany- és ezüstitárggyal, valamint sokféle ruhával (*omnibus sufficientiis ad servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus*), mindjárt alább pedig a királyi alapítású püspökségek és apátságok birtokairól és jövedelmeiről esik szó, valamint keresztkekről, kelyhekről és más ruhákról (*crucibus et vasis, aliisque supellectionibus ad ministerium dei pertinentibus*).¹⁶ Ennek a nagyobbik legendában ismétlődő felsorolás-típusnak topikus jellegét tehát aligha szükséges

¹⁵ Uo. II. 399.

¹⁶ Uo. II. 385.

külön bizonyítani. Logikájuk a liturgikus felszerelés szokásos osztályozásán alapul: az oltárfelszerelés tárgyai (*vasa sacra*), illetve textíliák (*paramenta*, ezek között is az oltár takarói és a liturgikus öltözetek) – következniek még a könyvek, de ezek gondja a törvény értelmében nem a királyé, hanem a püspöké. Ilyen rendszerező felosztás példája mindenekelőtt a prűfeningi bencés apátság 1165-ös kincstárjegyzéke,¹⁷ a hazai anyagban pedig – 1093–1095 körüli datálása alapján – a nagyobbik legenda közeli időbeli párhuzamaként a pannonhalmi apátság javainak összeírása (rendszere: *vasa sacra*, *paramenta*, könyvek, birtokok).¹⁸

A nagyobbik legenda szövege – az épület jellemzésére szánt mondaton kívül – ugyanezt az elrendezést követi. Szó van benne a *paramentum*-készletről (*innumerabilia palliorum, paramentorum et aliorum ornamentorum... genera*), majd az oltárok díszeiről: táblákról és cibóriumról (*circa altaria tabulas plures auro purissimo fabricatas, lapidum series preciosissimorum in se continentes, cyborium arte mirabili supra Christi mensam erectum*), továbbá a kincstárban őrzött *vasa sacra* sokaságáról (*cameram omni genere vasorum cristallinorum, onichinorum, aureorum, argenteorum pleniter refertam*).¹⁹ Tulajdonképpen „nevezetes és nagy” (*famosa et grandis*) voltának említésén kívül a „bazilikának” is csak liturgikus teréről, kórusáról esik szó, amelynek „csodás művéről” (*opus mirificum*) megtudjuk, hogy faragott szentélyrekesztőkből²⁰ és márvány padozatból állott (*opere mirifico, celaturis in chori pariete distinctis, pavimento tabulis marmoreis strato construere*

¹⁷ Kiadása: Mittelalterliche Schatzverzeichnisse. Erster Teil. Von der Zeit Karls der Großen bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. Herausgegeben vom Zentralinstitut für Kunstgeschichte in Zusammenarbeit mit BERNHARD BISCHOFF. München 1967. 73. sz., 77. skk. A kincstárra vonatkozó rész fordítását I. MAROSI ERNŐ (szerk.): A középkori művészet történetének olvasókönyve, XI–XV. század. Bp. 1997. (MAROSI 1997.) 283. sk.

¹⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Bp. 1994. 28–30. (No. 6.) Vö. VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A pannonhalmi bencés apátság könyvci a 11. század végi összírás alapján. In: TAKÁCS IMRE (szerk.): Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Pannonhalma 1996. 327. skk.

¹⁹ SRH II. 386.

²⁰ A „*celaturis in chori pariete distinctis*” hely gondos forráskritikai elemzését I. TÓTH MELINDA: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. (TÓTH 1974.) 23. sk., s az ehhez tartozó 94–104. jegyzetek. A legendában leírt épületnek és díszítésének viszonyáról l. még TÓTH 1988. 114., 120. sk.

cepit).²¹ Ehhez járul még az ingatlan jellegű kincsek között az ötvösművi nemesfém oltárburkolatok (*circa altaria*, azaz az oltárokon köröskörül), valamint az oltár fölötti cibórium említése; egészében ahhoz hasonló együttes, amely (a nemesfém és a drágakövek kivételével) a zalavári Szent Adorján-templom maradványaiból bontakozik ki.²² Ennek rekonstrukciós elképzeléséhez a támaszt Entz Géza egykor Aquileia székesegyházának és a pomposai apátságnak részben *in situ* megőrzött maradványaiban kereste.²³ Említhető lenne még – inkább a legenda írásához, mint az együttes keletkezéséhez közeli korból – Desiderius apát montecassinói együttese, amelynek díszében Ostiai Leó szavaival a *magistra latinitas a peritia graecát* is segítségül hívta.²⁴ Az utóbbi időben, főként Zalavár töredékeiből kiindulva, a bizánci dekoratív stílus befogadásának hasonló képe (és az utóbbi időben Tóth Sándor által az emlékanyag többségének az 1061-es zselicszentjakabi alapítás köré rendezésével kronológiailag is párhuzamos elképzelése) alakult ki a magyar építészeti dekoráció korai emlékeiről is.²⁵ Mindez azonban a bennünket foglalkoztató szöveghelyek archeológiai realitását érinti. Más kérdés ugyanezen szövegek tartalma, amely mindenekelőtt a császári donációkról szóló beszámolókkal állítható párhuzamba. Már Percy Ernst Schramm példaszerűen dokumentált esetnek ítélte II. Henrik adományainak sorozatát, amelyekben mintegy a császári reprezentáció modellje hagyományozó-

²¹ SRH II. 385.

²² A töredékek katalogizálásához legutóbb I. TÓTH SÁNDOR: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. Zalai Múzeum 1990. S. 149–151.; BOGYAY TAMÁS: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül. Zalai Múzeum 1992. S. 169–177.

²³ ENTZ, GÉZA: Un chantier du XIe siècle a Zalavár. Bulletin du Musee Hongrois des Beaux-Arts 1964. 17–46.

²⁴ BLOCH, HERBERT: Monte Cassino in the Middle Ages. Roma 1986.

²⁵ BOGYAY, THOMAS VON: Der Sarkophag des hl. Stephan und seine Ikonographie. Das Münster 1972.; TÓTH MELINDA: Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. In: Árpád-kori kőfaragványok, katalógus. Székesfehérvár–Bp. 1978. 31. sk.; TÓTH 1988. 121.; TÓTH SÁNDOR: A székesfehérvári szarkofág és köre. In: MIKÓ Á.–TAKÁCS I. (szerk.): Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Bp. 1994. S. 82–86., valamint kat. 1–18., 23–28., 33. sz.; vö.: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. Uo. 54–62.

dott.²⁶ Függetlenül II. Henrik reprezentációja emlékek – elsősorban a koronázó palástként ránk maradt, 1031-es székesfehérvári *casula* – által igazolt stílári mintaképzerepétől (ami tény),²⁷ a maguk útján a szövegek is hatottak: mindenekelőtt az említésre kiválasztott liturgikus felszerelési tárgyak kiválasztásával, a nemesfém, drágakő s a csodás munka kvalitásainak jellemzésével.²⁸

A nagyobb legenda szerzője tehát megtervezte a császárhoz mérhető szent templomalapítót jellemző képet. Az ilyen versengés a pápaság és a császárság harcának korszakában nem volt ismeretlen: Gilo szerint is Hugo clunyi apát „húsz év leforgása alatt oly nagy bazilikát emelt, hogy akkor is bámulatra méltó volna, ha a császár építette volna fel ily rövid idő alatt”.²⁹ „A magyar királynak országában a császárral való egyenjogúsága” Magyarországon is aktuális gondolat volt a nagyobbik Szent István-legenda keletkezési idején, „a közfelfogás szerint szintén Szent László uralma alatt”.³⁰ Amit a nagyobbik legenda elkezdett, Hartvik püspök folytatta a maga Szent István-legendájában. Ez szó szerint érvényes a székesfehérvári prépostság alapításáról szóló fejezetre, amelynek törzsszövege azonos a nagyobbik legendáéval, s amelyhez Hartvik a prépostság kiváltásairól szóló felsorolást illesztette.³¹ E felsorolás magva az a megállapítás, miszerint a király a templomot saját kápolnájának tartotta meg (*in propriam capellam...*

²⁶ SCHRAMM, PERCY ERNST-MÜTHERICH, FLORENTINE: Denkmale Deutscher Könige und Kaiser. München 1962. 96–98.

²⁷ Különös hangsúlyt kapott – a XI. századi magyarországi művészet Ottó-kori igazodásának bizonyításával együtt – Kovács Évánál már 1958-ban. KOVÁCS 1998. 35. skk., valamint 1973-ban. L. uo. 194., 196.

²⁸ Vö. pl. a Merseburgnak adott tárgyak leírását. Chronicon episcoporum Merseburgiensium. LEHMANN-BROCKHAUS, OTTO: Schriftquellen zur Kunstgeschichte des 11. und 12. Jahrhunderts für Deutschland, Lothringen und Italien. Berlin 1938. I. 645. (No. 2731.), valamint ugyanott a Montecassino kolostorának juttatott adományokat. Chronicon monasterii Cassinensis, lib. II., c. 43. Uo. 674. (No. 2838.) Uo. I. a következő tételt (No. 2839.) az István által Montecassinónak küldött igen szép arany keresztről, s az ottani apát által viszonzásul küldött öt remek pluviáléről. L. még GOMBOS II. 1450. (No. 3423.)

²⁹ MAROSI 1997. 55.

³⁰ GERICS JÓZSEF: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 221.

³¹ SRH II. 417.

retinens). Ez a kijelentés, amely Aachen, a császári kápolna intézményére utal,³² mintegy magyarázata is fentebb, az átvett szövegben leírt ékességének (*tanta praedicta venustate*). Nemcsak magyarázata: a kiváló ékesség, amit bárki saját szemével láthat, a királyi magánegyház s az azt megillető, nagy fokú *libertas* nyilvánvaló jele.

Bonyolultabb ennél a XIV. századi krónikakompozícióban megőrzött, hasonló információkat tartalmazó fejezet³³ helyzete. Nemcsak azért, mert benne egy – nyilván a templom egymást követő két, Károly Róbert-kori pusztulására alapozott – fatális megállapítás is található, amelyben úgy fordul elő Gyula, akinek rossz úton szerzett pénzét az egyház kapta (*pecunia illius Gyule fuit male acquisita*), hogy korábban róla nem is volt szó. A krónika eredeti – s mivel a bolgár hadjáratról van szó, eredetileg leginkább a kisebbik legendában említett ereklyék megszerzésére vonatkoztatható, és Leodvin által igazolt – információjának³⁴ a Kézai által megőrzött rövid mondat tűnik,³⁵ amelyet mindjárt átvételekor Ákos mester jelentősen kibővített, s itt talált alkalmat Erdőelvi Zoltánnak a krónikába való beiktatására:

K: *post hec cum Kean Bulgarorum Duce et Sclavorum preliatus est. Quo devicto de iprius thesauro Beatae Virginis ecclesiam de Alba dicare non omisit, quam fundasse perhibetur.*³⁶ A bővebb verzió: *Post hec autem movit exercitum contra Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum, que gentes loca naturali situ munitissima inhabitant. Unde etiam multis laboribus et bellicis sudoribus predictum ducem vix tandem devicit et occidit et inestimabilem copiam thesaurorum eius et precieque in auro et gemmis ac*

³² BÓNIS GYÖRGY: Székesfehérvár, az Árpádház székhelye. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN (szerk.): Székesfehérvár évszázadai I. Székesfehérvár 1967. 56. sk.; KOLLER, HEINRICH: A székesfehérvári királyi trónszék kérdése. Uo. II. 1972. 7. skk.; MEZEY LÁSZLÓ: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. Uo. II. 25. skk.

³³ SRH I. 315. sk.

³⁴ Ugyancsak az egyezések közé sorolandó az előidejűséget kifejező igecalak: *fundasse perhibetur* (még a bővebb változat is *practeritum perfectumban fundaverat*) Vö. *Legenda minor: instauravit*. Egy a – jelek szerint – monumentális keresztről és annak eszmetörténeti jelentőségéről l. TÓTH 1988. 118. sk.

³⁵ A kétféle hagyomány megkülönböztetése: GYÖRFFY 1977. 317.

³⁶ SRH I. 315.

pretiosis lapidibus accepit [Zoltán története]. Ex hac itaque gaza multiplici sanctus rex Stephanus plurimum locupletatus Albensem Basilicam, quam ipse fundaverat, aureis altaribus, crucibus quoque et calicibus, indumentis etiam pontificalibus contextis auro purissimo et lapidibus pretiosissimis copiavit ac ditavit. Bizonyosnak látszik, hogy a bővítés tárgyi tekintetben azoknak a toposz-szerű felsorolásoknak az anyagán alapul, amelyeket a nagyobbik legenda és Hartvik műve megegyezően hoz. Tehát a krónika szövege lényegében az ezek által hagyományozott képet örökíti tovább, Szent István székesfehérvári és egyéb egyházakkal kapcsolatos (*necnon et aliis ecclesiis*) tevékenységében aláhúzza a királyi bőkezűség megnyilvánulásait (*regali donavit largitate*). Kiterjesztette mindezt Gizella királynéra, sőt, az egész uralkodói családra. Ákos mester részrehajló interpolációs tevékenységének a művészettörténetben elhíresült példája ugyanis az örkanonokként jóindulatába fogadott Székesfehérvárt követő működési helyére, az óbudai prépostságra vonatkozó fejezete, amelynek egész történetét az ő leleményeként ismerjük: oda mindjárt hármashban vonul templomot alapítani az egész királyi család.³⁷ Az interpolátor részrehajlásától függetlenül, Székesfehérvár alapítástörténete (illetve kincseinek eredete) gyakorlatilag Szent István kora egész politikai történetének középpontjába került. Az elbeszélés másik motívuma nyilvánvalóan azoknak a királyi kötelességeknek a felidézése, amelyeket a korai legendák Szent István törvényeiből vezettek le. Ilyen általános elképzelést sugall az interpoláció korában a *Szent István-sequentia* verse: *Hic ad instar salomonis / struit templa ditat donis, / ornat gemmis et coronis / cruces altaria.*³⁸

³⁷ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 67. fejezet. SRH I. 316. sk. Az alapítástörténet más verzióját l. a 124. fejezetben. Uo. 395. Kritikájához l. GARÁDY SÁNDOR: A budai (óbudai) káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest Múltjából VII. 1939. 72.; MÁLYUSZ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 46. skk. A művészettörténeti problémáról MAROSI, ERNŐ: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts. Bp. 1984. 20.

³⁸ DANKÓ, JOSEPHUS: *Vetus hymnarium ecclesiasticarum Hungariae*. Bp. 1893. 212. Datálásához l. MEZEY LÁSZLÓ: Deák-ság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. 207.

Az alapítást ismertető szöveghelyeknek a hagyományban elfoglalt pozíciója alapján kísérelhető meg más, a székesfehérvári templomra vonatkozó írott emlékek értékelése. Ezek a szent király eltemetéséről (s ennek kapcsán alkalom adtán a bazilika befejezéséről), valamint szentté avatásáról szólnak. A nagyobbik legenda István temetéséről nem ír. A kisebbik legenda utolsó részében mondja el – egy lélegzetre – Szent István halálának és temetésének, valamint *translatió*jának történetét. Az elbeszélés ritmikusan tagolódik: először a szent haláláról van szó, majd az elfelejtett ereklyék csodáiról, ezt követi a Szent László alatt a sír felnyitásáról hozott határozat, majd ismét a csodák elbeszélése, végül az ezüst ereklyetartóba helyezés (*in theca argentea signaverunt*).³⁹ Utóbb Bonfini nyilvánvalóan ezt, az oltárra emelésre vonatkozó értesülést konkretizálta; nem lehetetlen, hogy a még meglévő ereklyetartó ismeretében.⁴⁰ A szimmetrikus történet egyik összekötő eleme a szentség jó illata, amely kezdetben a szent jó hírével tölti be a lelkeket (*sanctitas eius... tamquam suavitas odoriferi ungenti audientium corda replevit*), majd kiárad a kinyitott sírból (*tantaque odoris diffusio ascendit, quanta numquam circumstantibus apparuit*). A párhuzam értelme, hogy a kincs, amely előbb csak az Úr szeme előtt mutatkozott meg (*soliis oculis domini apparebat*), utóbb az emberi szemek előtt is revelálódott (*dedit illi gloriam in conspectu hominum*). A szentség jó illatban való megnyilvánulása kétségkívül az apostoli levélre (2Kor, 2, 14-16: *Deo autem gratias, qui semper triumphat nos in Christo Iesu, et odorem notitiae suae manifestat per nos in omni loco: quia Christi bonus odor sumus Deo in iis qui salvi fiunt, et in his qui pereunt: aliis quidem odor mortis in mortem, aliis odor vitae in vitam*) visszavezethető hagiográfiai toposz; szó szerint értéséhez nagyfokú naivitás és a legendairodalomban való járatlanság szükséges. Ugyancsak a szentség fokozatos revelálódásával (a kisebb legenda írója, aki nem pápai döntésre, hanem a papság közös döntésére hivatkozik, nyilvánvalóan ezzel

³⁹ Legenda minor. 8. fejezet. SRH II. 399. sk.

⁴⁰ Szerinte a főoltáron álló ereklyetartót Szent László készítette. Antonii Bonfinii Asculani Rerum Ungaricarum Decades. Ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ. Tom. II. Lipsiae 1936. (RUD.) Dec. I. Lib. I.: „*Ladislauus autem rex tot miraculorum successu in stuporem conversus medie are imposuit sacelloque elaboratissimo donavit.*” „*Ex invento ibidem* (t. i. Szent István sírjában) *thesauro diue virginis ara constructa.*” Uo. 29. Hasonló jelentőséget tulajdonít Tóth Melinda Bonfini autopsziájának. TÓTH 1974. 114., 103 jegyzet.

van elfoglalva) függ össze az ideiglenes rejtve maradás két oka is: a világiak túl nagy gonoszsága s az egyházszakadás. Arról, hogy elrejtették volna a testet, szó sincs.⁴¹ A kisebbik legendából nyerhető értesülések tehát a következők: 1038-ban Szent Istvánt az általa becses művel befejezett bazilikában eltemették (*in basilica virginis Marie, quam precioso opere consummaverat, sepultus est*). László király idején a *translatio* szokásos rítusával böjt után, körmenettel, himnuszok éneklése közepette ünnepélyesen és nyilvánosan felnyitották a sírt (*venerunt ad locum, ubi sanctissimum corpus claudebatur. Quem solventes aperuerunt...*). A fellelt kincset, amelynek csodáit tapasztalták, a hálaadás után ezüst tartóba tették át. Az elbeszélésnek alighanem a legjellemzőbb eleme a transzcendens történeteknek magától értetődően természetes jelenségekként való felfogása.

Úgy tűnik, a krónika elbeszélése ezen a ponton is közelebb áll a kisebb legendához: információja annyi, hogy Istvánt az általa épített fehérvári bazilikában temették el (*Sepultus est autem in basilica Albensi, quam ipse in honore sanctissimae genitricis Dei semper virginis Marie construxerat*), s ott sok jel és csoda esett. Ezt a rövid beszámolót a kódexek többségében formailag is elkülöníti az ország gyászának, valamint Péter és Gizella árulásának elmondásától az „Amen”-nel végződő liturgikus záróformula.⁴² Talán árulkodik a szövegrész eredetéről.

A Hartvik-féle Szent István-legenda tekintélyes és hangsúlyos része Szent István halálának, temetésének és szenttéavatásának elbeszélése, hiszen itt olyan, a koncepció szempontjából döntő jelentőségű részek is találhatók, mint az ország Szűz Máriának való felajánlása. Ilyen fontosságú magának az ereklyék történetének, a felemeltetésnek és a sírnál történt csodáknak (nem csak általában, hanem egyes eseteknek is) elbeszélése.⁴³ Ennek megalkotása nem volt lehetséges a nagyobbik legenda bővítésével, a kisebbik pedig a koncepciózus szöveg számára csekély anyagot kínált. Amit azonban kínált, azt Hartvik nyilvánvalóan felhasználta. Jellemző, ahogyan a Szent István haláláról szóló egyszerű tudósítást

⁴¹ GYÖRFFY 1977. 385. sk., 389–392. Az elbeszélés a források fent jellemzett, additív módszerű alkalmazásának és az ellentmondásaik ihlette kombinációknak tipikus példája.

⁴² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 70. fejezet. SRH I. 321. sk.

⁴³ Vö. KLANICZAY GÁBOR: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. In: FÜGEDI ERIK (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Bp. 1986. 16.

a halotti liturgia, majd a siratás leírásává bővítette. E bővítések közé tartoznak a temetés körülményei is, amelyeknek forrásai nem ismeretesek, de gyanút kelt, hogy mint a haldoklást a papi segédlet, ezek is ceremóniák sorává formálják az elbeszélést. „A halál e beállításban elveszti fullánkját és beteljesüléssé válik.”⁴⁴ Ilyen mozzanat a holttest átszállítása Fehérvárra (melyről más forrásunk nincs, de Hartvik jól ismerhette pl. a Szent László holttestével történt, utóbb „kocsicsodává” szublimált viszontagságokat). A bővítés módszerének (s egyben a kisebb legendaszöveg felhasználásának) példája a székesfehérvári bazilika megnevezése: *corpus ad sedem regalem, Albam videlicet deducitur, et quoniam ecclesia ab ipso constructa in honore beatissime virginis nondum erat dedicata...* – kérdés, vajon a bővítés munkája forrásokon vagy a valószínűségen alapul-e. A kislegendához való ragaszkodás más nyoma is fellelhető a szövegben, a sírnál történt csodákról szóló mondatban (*Sepe per noctem melodia cantus angelici multus [sic] audiebatur, frequenter odoris suavissimi dulcedo per latera templi dispergebatur* – a jó illat máris árad, a kép az égi és a földi dicsőséget ábrázolja, rejtőzködésről szó sincs!). Ugyanezek érvényesek az eltemetetés leírására, amely – különösen a templomszentelés szertartásával kapcsolatban – megjeleníti az ideális, a templom közepén elvégzett donátor-temetés⁴⁵ liturgiáját: örömmünneppé változtatja a gyászszertartást (*Perfecta dedicationis solempnitate corpus sanctum in medio domus sarcophago candidi marmoris imponitur*).

E szöveghelynek a művészettörténetírásban természetesen különleges fontosságot kölcsönöz, hogy alkalmat kínál a ránk maradt fehér mészkő szarkofág, az időközben tényleg *in medio domus* megtalált „kripta” szövegvonatkozásának megteremtésére, azonosításra és datálásra. Kérdés azonban, vajon Hartvik nem ugyanezekből indult-e ki, abban az állapotukban, ahogyan azt az 1083 után kialakult elrendezésükben megismerhette. Talán csak egy másik, a középkori állapotokat ismerő szemtanú szavai valószínűsíthetők, mit láthatott Hartvik. Bonfini nyilván zavarba ejtette Hartvik elbeszélése, s ezért azt tételezte fel, hogy a szent testet a *translati*ókor földalatti boltozat alól vették fel, ahol a sírt kő(lap?) fedte (*Quarto die ad eius sepulcrum frequentissimi convenere, ut e subterraneo fornice*

⁴⁴ GYÖRFFY 1977. 383., vö. uo. 381. skk.

⁴⁵ TÓTH 1988. 119.

sanctissimi regis corpus expromerent, quod cum tentassent, lapis vi nulla amoveri potuit).⁴⁶ Ez a kombináció szolgálhat alapjául a Hartvik által ismert, Kralovánszky Alán által töredékes (és bizonyosan a későbbi középkorban módosított) állapotban feltárt ereklyesír elképzelésének.⁴⁷ Ennek lehetett része a „fehér márvány” szarkofág is.

Hartvik módszerének felismert motívumai, a rendelkezésére álló szűkös legendaszöveg bővítése a valószínűség és a tapasztalat alapján s a politikai aktualitás sugallta szempontok érdekében, meghatározhatják a *translatio* leírásának forrásértékét is. A Salamon fogságba ejtésének s a sírkő felemeltetésének epizódja alapvetően a kisebb legenda által adott szkémába illeszkedik – a három napi böjt megkettőzésével.⁴⁸ Jellemző, hogy ugyanazokat a gyógyulásokat, amelyeket a kisebb legenda a Lukács-evangélium szavaival írt le (Lk 7,22, 4,18),⁴⁹ Hartviknál Máté kifejezései (Mt. 11,5)⁵⁰ helyettesítik. Hartvik önálló invenciójának tűnik a *translati*ót kísérő csodákról szóló, beiktatott (25.) fejezet, míg ismét a kisebb legenda vezérfonalához tér vissza a következő. Jele egy szövegegyezés, a padlóból kiemelkedő márványtábla elmozdításakor (*sublata tabula marmorea, que pavimento preminebat*) áradó jó illatról.⁵¹ Követi a bővítés a sírt kitöltő, szinte kimeríthetetlen bőségű, illatos folyadékról. Aligha szükséges megismételni, hogy ennek a csodának mind balzsamozástechnikai, mind hidrogeológiai értelmezése a legendaszerző szándékától alapvetően idegen racionalisztikus indítékú félrcértés. Ha van benne ráció, ez az ereklyét hitelesítő és egyben jogi tekintetben fontos, mert pl. oklevélhamisításra alkalmas gyűrű keresése (*ut evacuato sarcophago certior fieret anuli inventio*). Mint éppen Hartviktól tudjuk, a kutatás nem vezetett eredményre; a Szent Jobb eltűnésének és megkerülésének csodája így kerülhetett

⁴⁶ RUD II. 81. Dec. II. Lib. IV.

⁴⁷ KRALOVÁNSZKY ALÁN: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: GLATZ-KARDOS 1988. 170. (KRALOVÁNSZKY 1988.), Györffy eseménytörténeti rekonstrukciójának kritikájával. Vö. 41. jegyzet.

⁴⁸ SRH II. 434. sk.

⁴⁹ Az azonosítás: Uo. 400., 2–4. jegyzet.

⁵⁰ Uo. II. 435., marginális jegyzet és az 1. lábjegyzetben hivatkozás a kisebb legendára.

⁵¹ Regisztrálja: SRH II. 436., 1. jegyzet.

legendájának záró fejezetébe.⁵² Az elbeszélés nem nélkülözi a logikai és topográfiai hitelesség elemeit. Az ereklyelopás gyanújával sújtott (nehéz nem gondolni Leodvin teljesen legitimnek aligha nevezhető eljárására) s azért a szertartásból száműzött Mercurius *custos* a kórusban ül bús képpel, a templom közepétől alighanem a nagy legendában említett faragott díszítésű szentélyrekesztővel elválasztva. Nem is ő tünteti el a jobbot, hanem a szertartásnak egy *albába* öltözött, alacsonyabb egyházi rendű részvevője (*iuvenis quidam albis vestibus vestitus*), akinek ruhája és viselkedése persze, angyalt sejtet.⁵³ A *translatio* végeredménye: a sírt ismét befedik (*cooperto sepulchro*) – a jelek szerint itt épült fel az átfaragott antik szarkofágot is magába foglaló ereklye-síremlék –, az ereklyéket pedig a főoltárra viszik (*invento thesauro beatissime dei genitricis Marie et perpetue virginis altare repetierunt*).⁵⁴ Az oda készült ezüst ereklyetartó a középkor végén minden valószínűség szerint még megvolt.

⁵² Kísérlet az elbeszélés magyarázatára: KRALOVÁNSZKY 1988. Más, racionalisztikus magyarázat-elemekkel színezett elbeszlésre l. SZÁNTÓ KONRÁD: A Szent Jobb tisztelete a középkorban. In: GLATZ-KARDOS 1988. 173. sk.

⁵³ SRH II. 438. sk.

⁵⁴ Uo. 437.